

ЛЕКЦІЯ 3.

КОМПЛЕКСНІСТЬ РОЗВИТКУ ТА КОНЦЕПЦІЇ КЛАСТЕРНО-МЕРЕЖЕВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОСТОРУ

1. Концепція територіально-виробничих комплексів (ТВК).

Поняття ТВК уведене в науку в 1930-х рр. російським економіко-географом М. М. Колосовським. Згідно з його визначенням, ТВК - це економічна комбінація підприємств в одній точці або районі, за допомогою чого досягається певний економічний ефект завдяки вдалому добору підприємств відповідно до природних і економічних умов району, його транспорту й економіко-географічному положенню [11].

В основу виділення ТВК М. М. Колосовський поклав метод енерговиробничих циклів (ЕВЦ). За його допомоги визначається технологічна послідовність відтворювальних процесів у регіоні, починаючи з сировини та енергії й закінчуючи (на верхніх «поверхнях» ЕВЦ) готовою продукцією. Спираючись на типові властивості, М. М. Колосовський виділив генералізований ЕВЦ. Під цим терміном він розумів структуру, що включає найбільш важливі, сутнісні риси всіх реальних циклів даного виду. Очевидно, він це зробив заради досягнення двох цілей: типології ТВК і обґрунтування наявності в структурі ТВК стійких підсистем - своєрідних великих блоків, модулів. Обидві мети взаємозалежні, виступають як альтернатива галузевій структурі.

Проаналізувавши всю різноманітність виробничих процесів, М. М. Колосовський обґрунтував вісім ЕВЦ:

- 1) пірометалургійний чорних металів,
- 2) пірометалургійний кольорових металів,
- 3) нафтоенергохімічний,
- 4) лісоенергетичний,
- 5) сукупність гідроенергопромислових циклів,
- Регіональна економіка та природокористування
- 6) сукупність циклів переробної індустрії,
- 7) сукупність індустріально-аграрних циклів,
- 8) гідромеліоративний індустріально-аграрний цикл. Звичайно, зазначена класифікація ЕВЦ зроблена з урахуванням

стану науково-технічного прогресу на той період. Згодом вона була доповнена послідовниками автора в рамках теорії ТВК (Т. М. Калашніковою, Ю.Г. Саушкіним, А.Т. Хрущовим, М.Д. Шаригінін та ін.).

Значимий внесок у розвиток теорії ТВК здійснили російський регіоналіст із Новосибірська М. К. Бандман та представники його наукової школи [22]. Для розвитку теорії ТВК ними широко використовується математичне моделювання структури, розміщення й динаміки ТВК, що припускає активну організаційну участь держави в їхньому створенні й розвитку за допомогою методу програмно-цільового планування й управління. М. К. Бандман запропонував називати ТВК особливого типу, створювані для вирішення регіональних міжгалузевих проблем загальнодержавного значення в районах нового освоєння, програмно-цільовими [15, с. 91].

За виробничою спеціалізацією прийнято виділяти ТВК металургійні, машинобудівні, паливно-енергетичні, нафтогазохімічні, лісопромислові, агропромислові та інших галузей спеціалізації (відповідно до ЕПЦ, що перебувають у їхній основі). За характером територіальної структури ТВК підрозділяють на моноцентричні, що мають у якості ядра один потужний економічний вузол, поліцентричні, які мають два або декілька ядер, та децентрічні, що формуються, у яких потужні економічні вузли поки ще відсутні [15, с. 91-92].

В Україні серед робіт з теорії ТВК слід відзначити монографію львівського економіко-географа Ф. Д. Заставного [7].

До теорії ТВК є близькою теорія промислових кластерів, що виникла в західній

економічній науці. Промисловий кластер – це група взаємозалежних географічно наближених компаній (постачальники, виробники, посередники) і пов'язаних з ними організацій (освітні заклади, органи державного управління, інфраструктурні компанії), що діють у певній сфері й взаємодоповнюють одна одну. Таким чином, під кластером розуміється мережа незалежних виробничих та (або) сервісних фірм, включаючи їх постачальників, творців технологій і ноу-хау (університети, науково-дослідні інститути, інжинірингові компанії), сполучаючих ринкових інститутів (брокери, консультанти) і

споживачів, що взаємодіють між собою у рамках єдиного ланцюжка створення вартості.

В економічну науку термін уведений американським економістом Майклом Портером, на думку якого конкурентоспроможність країни в умовах ринкової економіки слід розглядати через призму міжнародної конкурентоспроможності кластерів – об'єднань фірм різних галузей, причому принципове значення має здатність цих кластерів ефективно використовувати внутрішні ресурси.

Як бачимо, термін «промисловий кластер» близький по суті терміну «територіально-виробничий комплекс», запропонованому М. М. Колосовським в умовах планової економіки СРСР.

Проаналізувавши конкурентні можливості понад 100 галузей у десяти країнах, М. Портер [18] дійшов висновку, що найбільш конкурентоспроможні транснаціональні компанії звичайно не розкидані безсистемно по різних країнах, а мають тенденцію концентруватися в одній країні, а іноді навіть в одному регіоні країни. Пояснюється це тим, що одна або декілька фірм, досягаючи конкурентоспроможності на світовому ринку, поширюють свій позитивний вплив на найближче оточення: постачальників, споживачів і конкурентів. А успіхи оточення, у свою чергу, впливають на подальше зростання конкурентоспроможності даних компаній. Як результат такого взаємовигідного співробітництва формується кластер – співдружність фірм тісно пов'язаних галузей, що взаємно сприяють зростанню конкурентоспроможності одна одної.

Розрізняють три види кластерів: 1) регіональні (регіонально обмежені об'єднання навколо наукового або промислового центру); 2) вертикальні (об'єднання всередині одного виробничого процесу, наприклад, ланцюжок «постачальник – виробник – збутовик – клієнт»); 3) горизонтальні (об'єднання споріднених галузей промисловості в один мегакластер, наприклад, «хімічний кластер» або на ще більш високому рівні агрегації – «агропромисловий кластер»). Головна особливість кластера – його інноваційна орієнтованість. Досвід США (підтримка й стимулювання створення інноваційних кластерів – феномен Силіконової долини) показує, що інноваційні промислові кластери можуть формуватися на рівні регіону, де є висока концентрація взаємозалежних галузей.

2. Концепція регіонального кластеру.

Концепція промислових кластерів активно розвивалась та поширювалась західними вченими, порівняно з радянським теоретичним викладенням моделей територіально-виробничих комплексів. В її основу покладено ідеї М. Портера (Porter, M.) про своєрідну природу формування конкурентоспроможності фірми, яка відтворена в "Ромбі конкурентних переваг" (Diamond of competitive advantage). Чотири детермінанти ромба (специфічні умови для факторів виробництва, стан споживання продукції, наявність додаткових і доповнювальних галузей та стійка стратегія, структура і суперництво) у результаті їх оптимального поєднання та взаємозумовленого розвитку сформували найбільшу ефективність промислового виробництва в так званих промислових кластерах - групі географічно сусідніх взаємопов'язаних компаній та пов'язаних з ними організацій, які зайняті переважно в одній сфері господарювання, характеризуються спільністю діяльності та взаємодоповнюють одне одного. Промислові кластери можуть формуватись як в агломераційних, так і у вузлових локальних промислових комплексах.

Сам М. Портер наголошував на тому, що ідея кластерів насамперед пристосована до поведінки окремих фірм, а не регіонів чи територій, і має низку обмежень для застосування на макроекономічному чи регіональному рівні. "Конкурують не регіони, а фірми", - стверджував він. Отже, ідею промислових кластерів у чистому її вигляді майже не використовують учені для дослідження промислових комплексів певної території. Однак методичний підхід М. Портера, за якого фірми поєднуються в певний кластер на основі конкурентних переваг розвитку і розміщення, має дуже важливе значення, оскільки наповнює ринковим змістом як радянську концепцію ТВК, так і теорії конкурентоспроможності європейських та американських учених, які розглядатимуться нижче.

Концепція промислових кластерів була пристосована до промислових комплексів та набула просторового географічного змісту в працях М. Енрайта (Enright, M.J.). Аналізуючи просторові угруповання промислових підприємств (переважно в межах ТИК) Німеччини, Італії та Японії, М. Енрайт дійшов висновку, що конкурентні переваги розвитку фірм формуються здебільшого на локальному рівні і залежать від того середовища, яке їх оточує. Ці переваги виникають на основі:

- 1) спільності економіко-географічного положення, яке визначає (за М. Енрайтом) наближеність підприємств до дешевих видів сировини й енергії та вузлових систем комунікацій і зв'язку;
- 2) спільної потужної наукової школи, яка створює та, поширює інновації й забезпечує підприємства кластеру кваліфікованими працівниками;
- 3) високодиференційованого попиту на продукцію, що спричинений розвитком виробничих технологій та наближеністю до потенційних споживачів;
- 4) формування жорсткої конкуренції між фірмами однієї спеціалізації;
- 5) розвитку споріднених виробництв та об'єктів ринкової інфраструктури, за допомогою яких реалізуються маркетингові стратегії підприємства, надається низка комерційних і банківських послуг, забезпечується лізинг, інжиніринг, консалтинг, франчайзинг, мерчандайзинг, аутсорсинг та інші види обслуговування виробничого процесу.

Отже, регіональний промисловий кластер, що формується на зазначених вище засадах, характеризується:

- 1) наявністю певної території, в межах якої концентруються малі й середні виробництва (здебільшого однієї чи декількох споріднених галузей господарства, що традиційно йде від концепції М. Портера);
- 2) пріоритетністю розвитку високотехнологічних фірм, пов'язаних між собою за допомогою розвитку і спільного використання певних технологій;
- 3) формуванням модульних виробництв, що відокремились від централізованих ТНК, доповнюючи та підтримуючи основний технологічний процес виробництвом споріднених і суміжних товарів і водночас зберігаючи організаційну та фінансову самостійність.

Головна компанія, зосереджуючись на виробництві товарів з найбільшою додатною вартістю, суттєво мінімізує свої витрати в процесі господарювання.

Реалізація конкурентних переваг у межах кластера суттєво сприяє підвищенню економічної ефективності виробництва, зростанню продуктивності праці та рентабельності, оскільки для його підприємств полегшується доступ до кваліфікованої робочої сили, послуг комерційних фінансово-кредитних та посередницьких торговельних організацій, інфраструктурних та науково-освітніх ресурсів. Регіональні кластери також стимулюють поширення інновацій і ноу-хау, оскільки фірми мають доступ до сучасної інформації та нових знань, що істотно підвищує дифузію останніх. Кластери полегшують комерціалізацію знань і виробництва, створюючи сприятливі умови для розвитку нових вузькоспеціалізованих фірм та виробництва нових товарів.

Конкурентні переваги промислових кластерів набувають нових властивостей унаслідок високого рівня комплексності та функціональної пов'язаності різних видів діяльності, формування соціально високорозвиненого середовища, підвищення контактності підприємств.

Однак поряд із позитивними аспектами концепція промислових кластерів має і певні недоліки в застосуванні:

1) у ній не враховується багатогалузевий характер промислового виробництва, перевага віддається лише кластерам певного виду діяльності та суміжних виробництв. У межах промислових комплексів конкурентні переваги одержує не лише певна вузькоспеціалізована галузь, а й багато різноманітних видів промислової діяльності, які тісно взаємопов'язані на території;

2) недостатньою мірою реалізуються ідеї економії виробництва за рахунок переваг вигідного розміщення на території. Головна увага приділяється саме "географічному скупченню фірм", що розвивається як відокремлена замкнена система і не дуже залежить від зовнішніх факторів зростання та властивостей середовища;

3) кластерна теорія не має розвинуеного апарату для аналізу факторів конкурентоспроможності промислових підприємств, недостатньо уваги приділяється чинникам соціальної перетвореності середовища, комунікативності тощо. Прибічники кластерного підходу не досліджують сукупний вплив низки чинників на економічну ефективність і конкурентоспроможність виробництва.

Отже, за рівнем комплексності охоплення факторів виробництва й уявлень про територіальну цілісність кластера концепція Портера - Енрайта, на нашу думку, істотно поступається вітчизняній концепції ТВК. Застосування багатьох її безсумнівно важливих позицій, безпосередньо пов'язаних із механізмами формування конкурентних переваг розвитку промислових комплексів, може спричинити досить позитивні результати при оновленні концепції ТВК